

Recenzja Rozprawy Doktorskiej mgr. Piotra Rakowicza pt. „Podróżowanie jako proces. Konstruowanie doświadczonego świata przez podróżujących do strefy czarnobylskiej” napisanej pod kierunkiem dr hab. Małgorzaty Bieńkowskiej, prof. UwB

Rozprawa doktorska Pana mgr. Piotra Rakowicza jest niezmiernie interesującym studium z zakresu socjologii turystyki, dotyczącym fenomenu podróży do strefy czarnobylskiej i procesu konstruowania świata doświadczonego przez podróżników. Podstawą tej pracy są badania plasujące się w tradycji socjologii humanistycznej, paradygmatu interpretatywnego i teorii ugruntowanej, Autor do przeprowadzonych eksploracji wykorzystał jakościowe techniki badawcze. W efekcie powstało fascynujące dzieło o „mrocznej turystyce” wiele mówiące o dynamice kultury współczesnej.

Niniejszą recenzję podzielę na cztery części: 1. Kompozycja, struktura, treść recenzowanej rozprawy; 2. Zalety; 3. Uwagi krytyczne; 4. Konkluzje.

1. Kompozycja, struktura, treść recenzowanej rozprawy

Pan mgr Piotr Rakowicz swojej rozprawie doktorskiej nadał klarowną i logiczną strukturę, wywód podzielił na sześć części. Całość otwiera krótki Wstęp, po nim następują rozdziały: 1. Czarnobyl - preludium do nieznannej rzeczywistości; 2. Założenia metodologiczne; 3. Doświadczenia z podróży do strefy czarnobylskiej; 4. Od nabywania doświadczenia do identyfikacji. Logika procesu społecznego. Wywód zamykają bardzo krótkie Wnioski końcowe.

We Wstępie zajmującym 9 stron - zgodnie z przyjętą pisarską tradycją - czytelniczka i czytelnik znajdą krótki zarys tematu rozprawy oraz streszczenie kolejnych części wywodu.

Rozdział 1. „Czarnobyl - preludium do nieznannej rzeczywistości” (s. 16 - 65) - jak sam Autor zapowiada we Wstępie - „stanowi wprowadzenie na temat Czarnobyla i jego spuścizny” (s. 9), Podrozdziały 1.1. „Katastrofa czarnobylska w 1986 roku”; 1.2. „Obraz opuszczonego miasta Prypeć”; 1.3. „Obraz wymierających wsi w strefie czarnobylskiej” zawierają przejmujące opisy

katastrofy czarnobylskiej, jej przyczyn i dramatycznych skutków zdrowotnych, społecznych (w tym politycznych) i ekologicznych. W podrozdziałach 1.4. „Wymiar społeczno-kulturowy Czarnobyla” i 1.5. „Narracje popkulturowe po katastrofie” Autor pokrótce zanalizował powstały „dyskurs czarnobylski” i „mitologię czarnobylską” czyli recepcję katastrofy w humanistyce, publicystyce, literaturze pięknej, komiksach, filmie, muzyce i grach komputerowych. Mgr Piotr Rakowicz w tej części kompetentnie nawiązał do filozoficznych koncepcji traumy i katastrofy autorstwa m.in. Emmanuela Levinasa, Jeana-François Lyotarda, Susan Sontag, Jeana Baudrillarda. Na początku podrozdziału następnego 1.6. „Wymiar przestrzenno-społeczny strefy czarnobylskiej” postawione zostało pytanie: „Jak właściwie powinno się określać i w związku z tym, w jaki sposób wartościować ambiwalentną przestrzeń, której po 1986 roku desygnatem stała się trauma wielu pokoleń?” (s. 48). Doktorant posiłkując się nawiązaniem do Giorgio Agambena i jego koncepcji nazwał opustoszały Prypeć „miastem widmem” (s. 48). Następnie do konceptualizacji problemu użył pojęć heterotopii Michela Foucaulta i jego kontynuatorów (s. 49 - 51); symulaków Jeana Baudrillarda (s. 51), społeczeństwa ryzyka Ulricha Becka (s. 52) i in. W dalszych partiach tekstu Autor skonceptualizował zainteresowanie elektrownią i wyprawy turystyczne z pomocą pojęć „mrocznej turystyki” i „tanatoturystyki” (s. 56 - 58). Podrozdział 1.7. „Zainteresowanie strefą czarnobylską. Wskaźniki odwiedzających” poświęcony został opisowi turystyki czarnobylskiej, jej ograniczeń urzędowych i prawnych, funkcjonowaniu biur podróży. Przytoczone tu zostały również statystyki przyjazdów do Czarnobyla i okolic.

W Rozdziale 2. „Założenia metodologiczne” (s. 66 - 89) Doktorant sformułował pytania badawcze (2.1. „Podjęcie naukowej refleksji nad podróżami do strefy czarnobylskiej”). Następnie scharakteryzował przyjętą perspektywę teoretyczno-badawczą, odwołując się tutaj do podejścia interpretatywnego, teorii ugruntowanej i metodologii jakościowej (2.2. „Przyjęte podejście badawcze”; 2.3. „Osobisty kontakt z przestrzenią strefy czarnobylskiej i strategia badacza”). Został tu umieszczony bardzo kompetentny przegląd koncepcji socjologicznych z licznymi odwołaniami do dzieł ważnych reprezentantów tej dziedziny (m.in. M. Webera, F. Znanieckiego, A. Schütza, H. Blumera, Th. Wilsona, K. Charmaza, A. Straussa, K. Koneckiego). W podrozdziale 2.4. „Techniki wykorzystane w procesie badawczym” Autor przeszedł do omówienia wykorzystanych narzędzi: obserwacji uczestniczącej i wywiadu swobodnego ukierunkowanego. Po czym omówił zasady triangulacji w badaniach (2.5. „Triangulacja w badaniach”), znaczenie not teoretycznych (2.6. „Kilka słów o notach teoretycznych”). W dalszej kolejności znajdujemy opisy badanej zbiorowości i zasady dobierania próby badawczej (2.7. „Badana zbiorowość i metody dobierania przypadków”);

metody transkrypcji (2.8. „Transkrypcja i zachowanie anonimowości w obrębie uzyskanych danych”) oraz charakterystykę problemów, które napotkał badacz (2.9. „Ułatwienia i trudności napotkane w procesie badawczym”).

Rozdział 3. „Doświadczenia z podróży do strefy czarnobylskiej” (s. 90 - 238) zawiera „analizę bezpośrednich doświadczeń podróżników” (s. 90). Jest to - jak zapowiada Autor - „... pierwsza część właściwego przygotowywania teorii średniego zasięgu wyrastającej z dyrektyw obranej ścieżki metodologicznej”, „...zawartością wspomnianej części są wszystkie okoliczności wpływające na proces nabywania doświadczenia w strefie czarnobylskiej” (s. 13). W Rozdziale 3. znajdujemy bardzo dobrze skomponowaną prezentację wyników przeprowadzonych badań jakościowych, obserwacji uczestniczącej i wywiadów swobodnych ukierunkowanych wraz z licznymi cytatami pochodzącymi z wypowiedzi respondentów. Autor na bieżąco analizował i interpretował materiał badawczy korzystając z odniesień do teorii i koncepcji socjologicznych: interakcji, społeczeństwa ponowoczesnego, turystyki (m.in. E. Goffmana, Z. Bauman, D. MacCannella, D. Boorstina, K. Podemskiego). Wyniki badań według przyjętej w wywiadzie kolejności zagadnień zostały zaprezentowane w kolejnych podrozdziałach:

- 3.1. „Podróże” (3.1.1. „Istota podróżowania”, 3.1.2. „Destynacje podróży inne niż czarnobylska”; 3.1.3. „Destynacje opuszczone - co kryją miejsca, na które często nie zwraca się uwagi”).
- 3.2. „Przestrzeń strefy czarnobylskiej jako destynacja podróżników” (3.2.1. „>>Wiem o Czarnobylu... << nabywanie wiedzy o przestrzeni o przestrzeni strefy czarnobylskiej”; 3.2.2. „O motywach inicjującej podróży do strefy czarnobylskiej”; [dalej następuje błąd w numeracji podrozdziałów - PM], 3.5.3. „Przeżywanie prepodróży przed pierwszą podróżą do strefy czarnobylskiej”; 3.5.4 „Pierwsze zetknięcie się z rzeczywistością strefy czarnobylskiej - odczucia i reakcje”; 3.5.5. „Podejmowane aktywności, odwiedzone miejsca i znaleziska podczas pierwszej podróży do strefy czarnobylskiej”; 3.5.6 „O formach wyjazdów, podmiotowości i swobodzie na pierwszym wyjeździe”; 3.5.7. „Zasady panujące w przestrzeni strefy czarnobylskiej. Przejawy kontroli na pierwszym wyjeździe”; 3.5.8. „>>Kim byłem, kim byli inni, czym była przestrzeń...<< - znaczące określenia podczas pierwszej podróży do strefy czarnobylskiej”; 3.5.9. „Powrót ze strefy czarnobylskiej. Znaczenia przypisywane inicjacji czarnobylskiej i plany na kolejne wyjazdy”).

- „3.6. Ponowne wyjazdy do strefy czarnobylskiej” [następuje tu błąd w numeracji rozdziału] (3.6.1. „>>Dlaczego postanowiłem tam powrócić i ciągle wracam...?<<. O powrotach do strefy czarnobylskiej”; 3.6.2. „Przygotowania do kolejnych podróży”; 3.6.3. „Kolejne wyjazdy a odczucia i reakcje przy ponownym zetknięciu się z przestrzenią”; 3.6.4. „Zaplanowane aktywności i cele do wykonania w znajomej przestrzeni”; 3.6.5. „Strukturalizacja tożsamości i identyfikacja w strefie czarnobylskiej”; 3.6.6. „Podmiotowość i przejawy kontroli na kolejnych wyjazdach”).
- 3.7. „Dynamika strefy czarnobylskiej. Podróżnik i jego wpływ na zmiany przestrzeni”.
- 3.8. „Budowanie społeczności podróżników interesujących się strefą czarnobylską” („Budowanie społeczności o tematyce strefy czarnobylskiej w internecie”).
- 3.9. „Zróżnicowane strategie interpretacyjne strefy czarnobylskiej. Znaczenia nadawane przestrzeni”.

Rozdział 4. zatytułowany „Od nabywania doświadczenia do identyfikacji. Logika procesu społecznego” (s. 239 - 295) zawiera drugą część drobiazgowej analizy zebranego materiału badawczego. Treść tego rozdziału Pan mgr Piotr Rakowicz zapowiedział w sposób następujący: „W rozdziale czwartym zaprezentowałem wewnętrzną logikę procesu nabywania doświadczenia, którego konsekwencją jest identyfikacja >>w<< przestrzeni strefy czarnobylskiej i >>z<< grupami społecznymi tam przebywającymi” (s. 13). Autor odwołał się tu do pojęcia „trajektorii biograficznych”, sformułował kategorie analityczne i postawił tezy. Rozdział ten został podzielony na kolejne podrozdziały:

- 4.1. „Proces nabywania doświadczenia”;
- 4.2. „Własności, powiązania i zależności w zakresie kategorii analitycznych" (4.2.1. „Motywy wyjazdów do strefy czarnobylskiej”; 4.2.2. „Przygotowanie, organizacja i strategie przystosowawcze do pobytu w strefie czarnobylskiej”, 4.2.3. „Reakcje na przestrzeń, przebywające tam osoby, znajdujące się przedmioty. Wchodzenie w interakcje”; 4.2.4. „Strategie odkrywania przestrzeni i podejmowanie tam aktywności”; 4.2.5. „Podmiotowość wraz z możliwościami wpływania na wyjazdy oraz kontrola społeczna i jej przejawy”; 4.2.6. „Określenia i strukturalizacja tożsamości”; 4.2.7. „Zmienność przestrzeni i wpływanie na dynamikę przez odwiedzających”; 4.2.8. „Budowanie siatki znajomych”; 4.2.9. „Znaczenie strefy czarnobylskiej dla przyjezdnych”).
- 4.3. „Identyfikacja jako konsekwencja w procesie nabywania doświadczenia” (4.3.1. „Identyfikacja - wymiar przestrzenny”; 4.3.2. „Identyfikacja - wymiar społeczny”).

Wywód jest zamknięty bardzo krótkimi, zajmującymi tylko 4 strony „Wnioskami końcowymi” (s. 296 - 300). Na końcu pracy znalazły się Bibliografia, Spis fotografii, Spis schematów, Spis tabel, Spis wykresów oraz Aneks zawierający scenariusz wywiadu i fotografie wykonane przez Autora.

Zalety rozprawy doktorskiej „Podróżowanie jako proces. Konstruowanie doświadczonego świata przez podróżujących do strefy czarnobylskiej”

Recenzowana rozprawa zasługuje na wysoką ocenę czytelniczek i czytelników. Na uznanie zasługuje sam przedmiot badań i dysertacji doktorskiej: niezwykle fascynujące zjawisko kulturowe, jakim są wyjazdy do Czarnobyla. Przechodząc dalej, uznaję, że Doktorant jasno sformułował problem badawczy, bardzo dobrze skonstruował instrumentarium teoretyczne pozwalające Mu przygotować i skonceptualizować badane zagadnienia, analizę i interpretację wyników przeprowadzonych wywiadów. Czytelniczka i czytelnik znajdą tu liczne odniesienia do literatury przedmiotu dotyczącej katastrofy czarnobylskiej, co dobrze wprowadza do kolejnych części dysertacji. Autor nawiązał do koncepcji i teorii z zakresu antropologii kulturowej i filozofii (m.in. A. van Gennepa, V. Turnera, G. Agambena, S. Sontag, M. Foucaulta), socjologii współczesnego społeczeństwa (m.in. Z. Baumana, A. Giddensa, J. Baudrillarda, G. Ritzera), czy socjologii podróżowania (m.in. D. MacCannella, J. Urry’ego, Z. Baumana). W ten sposób Doktorant udowodnił, że ma dużą wiedzę z zakresu teorii socjologicznych i filozoficznych.

Także rozdział metodologiczny został bardzo sprawnie napisany. Tutaj Autor udowodnił, że ma bardzo dobre przygotowanie metodologiczne. Skorzystał On ze znanstwem z podejść i narzędzi wypracowanych przez socjologię humanistyczną, paradygmat interpretatywny i teorię ugruntowaną. Kompetentnie przygotował swoje narzędzia badawcze (wywiad i obserwacja uczestnicząca). Można z tekstu też wywnioskować, że bardzo sprawnie przeprowadził swoje badania - obcujemy bowiem z dobrą prezentacją wyników, klarowną i ciekawą. Na uznanie zasługuje to, że Doktorant był na miejscu katastrofy, zobaczył badany obszar własnymi oczami, przeprowadził obserwację uczestniczącą, co pokazało, że temat badany dla Doktoranta nie pozostał abstrakcyjny.

Analiza materiału badawczego jest drobiazgową, częste cytaty pochodzące z przeprowadzonych wywiadów pozwalają czytelniczce i czytelnikowi „wniknąć” w badany świat, spojrzeć na strefę czarnobylską oczami „stalkerów”, „eksploratorów” i „turystów”. Fotografie wykonane przez Autora dodatkowo w tym pomagają.

Recenzowaną pracę dobrze się czyta, ma ona logiczną i czytelną strukturę, jest napisana dobrą polszczyzną. Spis treści, wykresy, tabele zostały sporządzone bez zarzutu. Edycja w większości jest też właściwa.

Uwagi krytyczne

Rozprawa „Podróżowanie jako proces. Konstruowanie doświadczonego świata przez podróżujących do strefy czarnobylskiej” posiada też pewne niedociągnięcia i wady. Mam parę uwag dotyczących kategorii poznawczych oraz (nie)wykorzystanych koncepcji i teorii.

Po pierwsze Autor - pomimo wprowadzonego tematu kolonizacji - właściwie pominął fenomen globalizacji, co w badaniach dotyczących turystyki musi dziwić. Nie rozumiem tego braku, bowiem Pan mgr. Rakowicz cytował przecież prace uczonych zgłębiających globalizację (m.in. Z. Baumana, J. Giddensa, J. Baudrillarda, U. Becka). Bauman dobitnie pokazał, że zglobalizowany świat zamieszkują wygrani „turyści” i przegrani „włóczędzy” przywiązani do ziemi, którą zamieszkują¹. Czy relacje łączące/dzielące poszukiwaczy mocnych doznań i „samosiółów” nie pasują do Baumanowskiego podziału?

Druga uwaga jest kontynuacją pierwszej, dotyczy układowienia turystyki. Pomimo tego, że wielu teoretyków i badaczy akcentuje nierówności społeczne w tej dziedzinie, w żadnej części recenzowanej pracy nie znalazłem głębszej refleksji na ten temat. Ponadto - jak pokazuje tabela 1. Profile badanych (s. 87) - respondenci mgr. Piotra Rakowicza są bardzo dobrze wykształceni, na 25 przebadanych osób aż 16 ma wykształcenie wyższe. Nie znalazłem w tej pracy dłuższego komentarza odnoszącego się do tych danych. Szkoda też, że nie dysponujemy żadną informacją na temat innych kapitałów posiadanych przez respondentów - ekonomicznego i społecznego. Dane dotyczące wykształcenia badanych osób pozwalają sądzić, że podróżowanie do strefy czarnobylskiej pozostaje w wyraźnej relacji ze statusem społecznym uczestników.

W moim przekonaniu również głębsze uwzględnienie procesów konsumpcji przydałoby się w zrozumieniu badanego fenomenu. Czy podróże „stalkerów” i „eksploratorów” marzących o romantycznych nieskomercjalizowanych wyprawach nie są kolejnym sektorem konsumpcji? Tutaj przydatne byłoby użycie Baudrillardowskiej kategorii metakonsumpcji, która odnosi się do praktyk społecznych pozornie nieskomercjalizowanych, polegających na odrzuceniu popularnych rytuałów konsumpcji *jawnej i oczywistej*, będących jednak *konsumpcją dyskretną* pozostającą w wyraźnej

¹ Zygmunt Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, tłum. E. Klekot, PIW, Warszawa 2000.

relacji do statusu społecznego². Czytając recenzowaną pracę, a w niej fragmenty wypowiedzi respondentów, widać, że „stalkerzy”, „eksploratorzy” a nawet „turyści” mają dosyć - by użyć kategorii Georga Ritzera - zmakdonaldyzowanej turystyki, obejmującej usługi przewidywalne i zestandaryzowane. Jednak pojawia się tu pytanie: czy mroczna turystyka, tanatoturystyka i przebadane przez Doktoranta wyprawy do strefy czarnobylskiej już teraz nie ulegają stopniowemu formatowaniu i makdonaldyzacji?

Pojawiające się w recenzowanej rozprawie nawiązanie do teorii Victora Turnera jest w mojej opinii właściwe. Jednak nie do końca rozumiem wnioski Autora. Czy czarnobylska turystyka i doświadczenia badanych mieszczą się w sferze antystrukturalnej, obejmującej liminalność i *communitas*, czy wręcz odwrotnie: w sferze strukturalnej? Czy doznania gromadzone w Prypeci mają charakter graniczny, a stosunki pomiędzy „stalkerami”, „eksploratorami”, „turyistami” i „samosiołami” przybierają charakter *communitas*? Co w takim razie z hierarchią, o której mówią sami respondenci? (s. 164 - 166), dystansem, różnicami prestiżu posiadanego przez „stalkerów”, „eksploratorów” i „turyistów”. Jak domniemana transgresyjność i liminalność ma się do instytucjonalizacji wyjazdów i ponowoczesnego charakteru praktyk, o których pisał Autor?

Moja uwaga też dotyczy „Wniosków końcowych”. Recenzowana dysertacja liczy 299 stron (bez bibliografii i dodatków), wnioski końcowe zajmują tylko 4 strony. Dziwi mnie to, że Autor nie pokusił się o większe zrekapitulowanie wyводу, odniesienie wyników przeprowadzonych badań do użytych wcześniej koncepcji. Na czym polegają rytuały przejścia w obliczu ulegającej instytucjonalizacji turystyki czarnobylskiej? Czy przebadani respondenci zaklasyfikowani jako „turyści” też przekraczają granice - jeśli tak, to jakie? Jak to jest z tymi podróżnikami: wszyscy są zachodnimi szukającymi nowych wrażeń turystami, czy też niektórzy? A może przebadani „stalkerzy” są Baumanowskimi „graczami” ceniącymi ryzyko, a może przebadani „turyści” są Baumanowskimi „spacerowiczami”³ ceniącymi przewidywalność? Czy izolacja egzystencjalna i separacja doświadczenia, o których pisał Giddens⁴ wpłynęły na respondentów i zmotywowały ich do poszukiwań? Czy turystyka czarnobylska podlega dynamice mody? Odpowiedzi na te i inne pytania umieszczone w finalnej części pracy wzbogaciłoby - jak sądzę - poprowadzony wywód i pomogłyby czytelniczce i czytelnikowi zrozumieć badany fakt społeczny.

² Jean Baudrillard, *Spoleczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*, tłum. S. Królak, Sic!, Warszawa 2006.

³ Zygmunt Bauman, *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2.

⁴ Anthony Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka, PWN, Warszawa 2002, s. 13, 198.

Moja ostatnia uwaga dotyczy konstrukcji/edycji pracy. Pojawił się błąd w numeracji podrozdziałów: po podrozdziale 3.2. („Przestrzeń strefy czarnobylskiej jako destynacja podróżników”) następny („Ponowne wyjazdy do strefy czarnobylskiej”) jest wadliwie opatrzony numerem 3.6.

Reasumując: wyżej sformułowane zastrzeżenia są nieliczne, zalety pracy w ogromnym stopniu przeważają nad wadami. Recenzowaną pracę oceniam lepiej niż bardzo dobrze.

Konkluzja

Na podstawie Ustawy z dnia 20 lipca 2018r. „Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce” (w szczególności art. 187), biorąc pod uwagę zalety i wady dysertacji „Konstruowanie doświadczonego świata przez podróżujących do strefy czarnobylskiej” autorstwa Pana mgr. Piotra Rakowicza uznaję, że rozprawa ta z naddatkiem spełnia określone ustawowo wymogi.

Pomimo zastrzeżeń, które wykazałem wyżej, stwierdzam bez wątpliwości, że recenzowana praca doktorska - jak wymaga Ustawa - prezentuje bardzo dobrą wiedzę teoretyczną i kompetencje badawcze Kandydata w dyscyplinie nauki socjologiczne. Wiedza Doktoranta w zakresie socjologii jest rozległa, a Jego umiejętności badawcze oceniam bardzo wysoko. Sformułowany przez Pana mgr. Piotra Rakowicza problem badawczy jest oryginalny. Doktorant dowiódł posiadania umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej i odnoszenia sukcesów na tym polu.

Konkludując: uznaję recenzowaną rozprawę doktorską za spełniającą wymogi pracy naukowej w rozumieniu Ustawy z dnia 20 lipca 2018r. „Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce” i wnoszę o dalsze procedowanie.

W mojej opinii recenzowana rozprawa po usunięciu drobnych mankamentów, o których wyżej wspomniałem, zasługuje na publikację książkową w wydawnictwie naukowym.

Paweł Władysławski